

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЗА СКАСУВАННЯ ЕМСЬКОГО УКАЗУ

(Штрихи до громадської діяльності І. Л. Шрага)

Протягом століть доля України складалася так, що оборона рідної мови була чи не найважливішим питанням для тих, хто боровся за національну ідею. З особливою силою ця проблема постала за доби 30-річної дії сумнозвісного Емського указу 18 травня 1876 р. Цей документ, що не має аналогів в історії, принаймні XIX сторіччя, тотально забороняючи українську мову в освіті, книгодрукуванні, пресі, театрі тощо, тим самим прирікав 25-мільйонний український народ на духовне животіння, розчнення у великоросійській масі. Указ було фактично скасовано у 1905 році, але наслідки його відчуються ще й сьогодні, бо живемо в унікальній державі, яка не надає належної підтримки, своїй же державній мові. Виступаючи на Другому Всесвітньому форумі Українців, І. Дзюба наголосив: «У будівництві незалежної України особливо несприятливі наші висхідні позиції в сфері культури та мови. Поки що Україна залишається культурною і мовною колонією недавньої метрополії. А наслідки мовно-культурного імперіалізму подолати буде ще важче, ніж політичного та економічного, і часу на це потрібно буде більше».¹

І оскільки гасло «Рятуймо рідну мову!» зберігає найвищу актуальність, то ще на довгі роки будуть актуальними й історичні дослідження, присвячені тим маловідомим сторінкам минулого, де закарбувалися імена і діяння лицарів української мови.

Одним з них був Ілля Шраг — щирий борець за українську справу, відомий чернігівський землець, авторитетний і впливовий юрист. Його виступи на захист української мови здобули йому популярність на берегах не лише Дніпра чи Дністра; але й Неви — в столиці Російської імперії.

Особливо багато працював Ілля Людвигович у цьому напрямку на початку XX ст., коли всі українські сили згуртувалися для того, щоб добитися скасування Емського указу. В особистому архіві Шрага, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею, в теці під назвою «Матеріали та виступи проти заборони української мови» міститься чимало чернеток і підготовчих матеріалів до виступів, промов, публікацій тощо, а також дотичне листування. Нашу увагу привернула записка про становище українського друкованого слова, адресована Чернігівському губернському земському зібранню. Її автор Володимир Шемет — гласний Лубенської міської думи, в майбутньому депутат І Державної Думи і один з керівників української парламентської фракції в ній, пропонував чернігівським земцям приєднатися до руху за скасування цензурних утисків щодо рідної мови, справедливо підкреслюючи, що «український народ, не дивлячись на свою численність, залишається чи не єдиним народом (в Російській імперії :— Автори), позбавленим права задовольняти свої культурно-національні потреби». Причина нестерпного становища для Шемета очевидна — десятиліття дії вже згаданого витвору імперського законодавства. Сам собою цей монстр не зникне. Тому автор, звертаючись і до здорового глузду керівників Російської держави, водночас більше сподівань покладає на земську іні-

ціативу, яка й раніше «в більш тяжких суспільно-політичних умовах багато разів вже ставила питання про його відміну або обмеження». Сприятливе розв'язання аналогічної проблеми щодо литовської мови дозволяло сподіватися на те, що зусилля не будуть марними.² Записка супроводжувалася приватним листом до І. Шрага, датованим 21 листопада 1904 р. Наводимо його з незначними скороченнями.

Вельмишановний Ілля Людвиговичу!

З цією запискою я звернувся до предсідателів Губерніяльних Управ: Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської, Курської, Воронізької, Таврійської, Бесарабської.

Я прохаю їх доложити мою записку зборам і пропонувати зборам прохати про скасування закону 1876 року. Чи Ваш Чернігівський предсідатель не заховає під сукно моєї записки? А може Ви сами маєте піднести се питання? Напишіть, будь-ласка, на що можна сподіватися?

З великою та глибокою пошаною В. Шемет³.

І. Шраг, напевно знаючи, що навіть поступовому Чернігівському губернському зібранню постановка проблеми полтавських колег видається занадто радикальною, ретельно готувався до виступу. Сліди підготовки виявлені в чернетці, датованій 12 грудня 1904 р. Це не лише допомога Шеметові, але й крок на шляху до звільнення від кайданів Емського указу. Головну увагу було зосереджено на негативних наслідках вищеназваного закону, а саме вплив заборонних заходів на культурне та економічне становище; ситуація в школі та книгодрукуванні, відсутність можливості правильної пропаганди сільськогосподарських і технічних знань; деморалізуючий вплив чужої школи; перешкоди на шляху просвіти народної маси — втрата часу на засвоєння чужої, хоч і близької мови; рецидив неписьменності, який виникає від такого навчання; спотворення мови і негативний вплив на хід і правильний розвиток думки.⁴ У чернетці Шраг також підкреслив, що Чернігівське земство вже мало певний досвід у відстоюванні прав української мови. Так, у 1881 та 1890 рр. тут обговорювалося питання про викладання у початковій школі «народною мовою», а у 1898 р. було ухвалено постанову про включення до бібліотек книг, писаних українською мовою.⁵ Доречно нагадати, що Ілля Людвигович не вперше зацікавився цією проблемою. Ще в 90-ті роки XIX ст. він підготував низку матеріалів про запровадження української мови в початковій школі. Опубліковані в галицькому журналі «Правда», вони принесли автору заслужену славу захисника української мови і знавця проблем, пов'язаних із її нормальним функціонуванням.⁶

Діяльність Шрага не обмежувалася лише рамками губернії. Українська демократична партія включила його до складу делегації, яка у лютому 1905 року була прийнята прем'єр-міністром Росії С. Вітте. Члени делегації О. Косач (Олена Пчілка), В. Науменко, М. Дмитрієв та І. Шраг подали прем'єру записку про скасування обмежень щодо української мови і добилися твердої обіцянки, що «цензурна комісія..., що виробляє нові закони для друку, підведе під один закон із московською і українською літературою й пресою й каратиме тільки за зміст, а не за мову». Сам І. Шраг пригадував, що Вітте «прийняв нас дуже ласкаво; погодився задовольнити «наші бажання», але додав, що нашвидку цього не можна зробити. «Вы долго ждали, господа, — сказав нам на прощання Вітте, — подождите еще месяца три».⁸

Перебуваючи в Петербурзі, І. Шраг отримав запрошення взяти участь у роботі комісії, створеної Російською Академією наук для розгляду питання про усунення цензурних умов, що утискають «малорускою письменность». В архіві Шрага зберігся лист — запрошення на засідання комісії 12 лютого 1905 р. за підписом її голови академіка

Ф. Корша.⁹ Не менш цікавий і документ, датований березнем 1905 р. «Непременный секретарь Императорской Академии наук» академік С. Ольденбург від імені Академії висловив вдячність Шрагу за сприяння, надане праці вищезгадуваної комісії.¹⁰ Звичайно, з повного певністю важко сказати, що конкретно робив Шраг в стінах Академії. Але все вище сказане дозволяє авторам зробити припущення, що так високо оцінене сприяння праці академічної комісії якраз і полягало в тому, що чернігівський адвокат надав в розпорядження останньої потрібні матеріали.

Ці епізоди конкретної діяльності І. Шрага на захист мови дають змогу зробити певні висновки. Емський указ було скасовано не лише в силу об'єктивної ситуації, але й в результаті наполегливої і впертої боротьби діячів українського національно-визвольного руху. До неї долучилися, крім Києва, Петербурга, і провінційні міста імперії, тобто ця боротьба охопила всю свідому українську інтелігенцію. Саме тому вона і увінчалася успіхом. Фактичне скасування Емського указу було однією з перших значних перемог, одержаних українством у ХХ ст.

Джерела література:

1. Слово і час. — 1997. — № 10. — С.91.
2. Чернігівський історичний музей. — Ал 59—252
603
— Арк. 22.
3. Там само. — Арк. 24.
4. Там само. — Арк. 61.
5. Там само. — Арк. 62, 67.
6. Шраг І. Л. Документи і матеріали. — Чернігів, 1997. — С. 94—103
7. Чикаленко С. Спогади. 1861—1907. — Львів, 1925. — Ч. III. — С. 17.
8. Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. — 1919. — № 1—2, — С. 139.)
9. Чернігівський історичний музей. — Ал 59—252
603
— Арк. 20.
10. Там само. — Арк. 19.

